

Małgorzata Anna Paćkalén

"GRÅHETENS" POESI — DIKT OCH VERKLIGHET

Den senaste tiden har Polen liksom andra öststater intagit en framträdande plats på det internationella spelets arena. Anledningen till detta är givetvis den speciella politiskt-ekonomiska och kulturella situation som dessa länder nu befinner sig i. Den uppmärksamhet som nu kommer dem till del är utmärkande för ett cykliskt återkommande fenomen, nämligen att intresset för de till inte för så längesedan s.k. socialistiska länderna i västvärlden alltid har varit beroende av den aktuella politiska situationen. Att också Polen nu blivit aktuellt igen har sin grund i politiska respektive kulturella faktorer. Å ena sidan kan man se polackernas häpnadsväckande (för såväl öst som väst) framgångsrika försök att befria sig från den officiella ideologins tyranni, från censur, förbud och påbud av olika slag samt att söka finna en utväg ur den ekonomiska krisen. Å andra sidan uppmärksammas ett starkt kulturellt uppsving som resultat av den oppositionella kulturrörelsens kamp för bl.a. yttrandefrihet. Därmed inte sagt att denna rörelse har uppstått som en följd av den politiska utvecklingen det senaste året. Den fanns långt tidigare, egentligen har den alltid funnits om än i mera kamouflerad form — i Polen finns en lång tradition på det här området — men den har aldrig verkat med sådan kraft som under det senaste årtiondet.

Naturligtvis är det så, att det litterära klimatet i varje land är beroende av olika betingelser, från de yttre, dvs. de betingelser som befinner sig helt utanför det litterära området, till de inre litterära processerna och företeelserna *sensu stricto*. Kulturpolitiken är bara ett av de många viktiga element som styr ett lands litteraturutveckling. Däremot brukar dess betydelse variera beroende på var någonstans på världskartan detta land befinner sig. I Polens fall kan man sällan förkla-

ra de litterära händelserna utan att ta hänsyn till den politiska utvecklingen. Detta gäller i lika hög grad äldre som nutida litteratur. I den polska litteraturhistorieskrivningen finns det en litterär företeelse som är av alldeles speciell art, särskilt då sett ur det perspektiv som den nya, överraskande politiska utvecklingen i Östeuropa ger oss idag: det är den s.k. Nya vågens eller Generation 68:s poesi. Den har kommit att betyda mycket för det polska litteratur- och kulturlivet under hela 1970-talet och har till stor del aktivt bidragit till den nya litteraturutveckling som förhoppningsvis kommer att bli gällande för Polen även i fortsättningen.

Denna nya litterära och kulturella våg växte fram i slutet av 60-talet och omfattade från början många unga författare och konstnärer inom alla områden. Med tiden fick dock gruppens profil mera markerade drag och när man idag talar om Generation 68 är det framförallt fyra poeter man åberopar: Stanisław Barańczak, Julian Kornhauser, Ryszard Krynicki och Adam Zagajewski.

Författarskapen inom Generation 68 var till övervägande del att se som protest mot den officiella retoriken och den ekonomiska och kulturella stagnationen i Polen efter andra världskriget. Dessa poeter (vanligen också litteraturkritiker) anknöt starkt till den utomlitterära verkligheten i sitt skapande. Relationen mellan poesi och samhällsliv var uppenbar. De båda sfärerna påverkade varandra på ett mångfasetterat sätt. Samtidigt som det sociala livet, som ju ständigt var beroende av de dåvarande politiska gränsdragningarna, fjärmade sig allt mer från de estetiska önskemålen, tog poesin tillfället i akt att påminna om värden av mer universell karaktär, än de som framhävdes under socialistiska förtecken på tidningarnas och kulturtidskrifternas förstasidor.

Medvetna om sin roll i kulturlivet, motsatte sig Generation 68:s poeter bestämt den officiella ideologin, utan hänsyn till de repressalier de därmed ådrog sig. Det kan vara nog så svårt att förstå bakgrunden till denna hållning för en utanförstående betraktare, som inte är väl

insatt i den politiska utvecklingen i Polen efter 1945. Det kan därför sägas att den poetiska strömning som Generation 68 utgör, till stor del bör ses mot bakgrund av den formidabla medvetandeevolution som många polska författare och intellektuella genomgick under 1960-talet. En evolution som har sin början någon gång på 50-talet.

Efter andra världskrigets slut styrdes utgivningspolitiken i Polen av socialrealismen, och litteraturen användes som ett instrument för att skapa ett, enligt den officiella uppfattningen, positivt samhällsmedvetande, dvs. en entusiasmerande och optimistisk bild av det socialistiska samhällets utveckling och möjligheter. Många var de polska författare som vid denna tid med stort allvar tog sig an sina nya uppgifter under parollen "Författarna är folkets samvete". Detta resulterade i att den socialrealistiska litteraturen överhopades med blodlösa stereotypier och lovprisningar av den socialistiska utvecklingen. Den utpräglade anda av didaktik som nu var utmärkande för skönlitteraturen fortsatte ända tills författarna själva reagerade med otillfredställelse över att ständigt behöva underordna sig alla av regeringen utfärdade direktiv.

År 1956 kan ses som en tidsgräns som inleder en mycket kort period (till ca 1958) av "töväder" vilket förde med sig en ny, mer liberal kulturpolitik. Detta innebar bl.a. att litteraturen åter kunde ta upp etiska frågor utan att för den skull helt överge plikten att återge verkligheten efter socialistiskt mönster. Snart började dock författarnas möjligheter till fritt val av ämne och skrivsätt åter begränsas. Den skönlitterära censuren blev strängare, vilket ledde till att författarna underkastade sig ett slags "självrensning". Vetskapen om att inte kunna publicera allt gjorde att många helt avstod från att ta upp alltför kontroversiella ämnen. Andra utvecklade konsten att kompromissa mellan det egna intellektets krav och de krav som ställdes av den politiska verkligheten. Allt medan detta skapade en bild av ett skenbart stabilt och harmoniskt samhälle växte missnöjet bland de medvetna intellektuella. Kulmen i

denna utveckling nåddes i mars 1968 då regeringen efter premiären på en nyuppsättning av den polske romantikern Adam Mickiewiczs pjäs "Förfäderna" förbjöd allt fortsatt framförande. Orsaken till förbudet låg främst i det starka framhävandet av styckets antiryska stämningar. I samband med detta protesterade de oppositionella författarna (med livligt stöd från hundratals unga studenter) mot begränsningarna i yttrandefriheten.

Efter det att arbetarna två år senare – i december 1970 – protesterat mot aviserade prishöjningar på livsmedel inträdde under Edward Gierek en ny period av blomstring i det polska samhälls- och kulturlivet. Detta förde med sig en kort ny tövädersperiod som sträckte sig fram till ca 1975, men övergick snart i ett än mer konsekvent publiceringsförbud för många författare och poeter. Vid slutet av denna period skärpte många författare tonläget som på ett sätt lät ana ett förändrat medvetande. Utan att längre tro på en fri litteraturutveckling, som skulle vara oberoende av regeringens kontroll, avstod många intellektuella nu från den självpåtagna "självcensuren". Samtidigt med författarnas protester växte ett flertal illegala bokförlag fram, vilket möjliggjorde för de oppositionella författarna att publicera sina verk utom all myndighetskontroll. Under inflytande av de intellektuellas förändrade engagemang och öppna ställningstaganden gentemot regeringens direktiv kom så den gamla socialrealistiska parollen "Författarna är folkets samvete" att – ironiskt nog – få en helt ny, mera trovärdig innebörd.

Händelserna i mars 1968 påverkade naturligtvis i hög grad de unga Nya vågen-poeternas världsåskådning och var utan tvivel denna rörelses "generationsupplevelser" (Generationserlebnisse¹) – därav dess andra benämning, Generation 68. Dessa händelser öppnade också de unga

¹Här använder jag mig av J. Petersens term "Generationserlebnisse" som avser en livserfarenhet som är karakteristisk för en given litterär generation och som utgör gemensam nämnare för dess medlemmars författarskap, [i:] *Die literarischen Generationen*, Berlin 1930, s. 40.

människornas ögon för den socialistiska fasadens baksida, särskilt när myndigheterna reagerade på de oppositionella författarnas och studenternas demonstrationer med arresteringar och andra repressalier. Så här uttryckte Ryszard Krynicki detta i en av sina dikter om just den här tiden:

Kanske var vi barn, oerfarna,
 vi visste bara att man tvingade oss att tro på lögn
 och vi visste sannerligen inte vad vi ville,
 förutom mänsklig rätt och sanning,
 när vi samlades på det lilla torget
 kring monumentet över vår store poet,
 som tillbringade sin ungdom i ett ofritt land och resten
 av sitt liv i landsflykt

[...]
 och vi visste sannerligen inte
 att man kan skicka så många pansarbilar mot obeväpnade,
 mot oss, som ännu var barn,
 beväpnade endast med ideér som man lärt oss i skolorna
 och som man lärt oss att glömma i samma skolor, [...]
 och vi visste sannerligen inte
 att man kan stryka över alla dessa ideér
 med utpressartal och provokatörsartiklar,
 med en hänsynslös attack av mått och självbelåtet våld,
 med mångfaldiga lögnare [...]

Och vi visste sannerligen inte²

I och med det nya politiska medvetandet förändrades det litterära livet under 70-talet radikalt³. Stanisław Barańczak har jämfört den polska litteraturen med någon som belagts med munkavle. "Munkavlen

²*I naprawde nie wiedzieliśmy*, tolkning: Lars Kleberg, [i:] *Du måste vittna*, Stockholm 1981, s. 105.

³För en utförligare diskussion av detta, se mitt arbete *Pokolenie 68. Studium o poezji polskiej lat siedemdziesiątych*. Uppsala 1987, särskilt sid. 59-74.

lossas då och då, och offret hinner hämta andan och kanske t.o.m. skrika av sig litet grand (inte alltför högt, då han redan är utmattad). Sedan knyts munkavlen åt igen⁴. Barańczak framhåller också det karakteristiska faktum, att litteraturen i totalitära och halvtotalitära stater "[...] oskadliggör sig själv och själv knyter sin munkavle [...] Men i denna förnedrande situation finns också något positivt. Om man själv knyter sin munkavle – då kan man också lossa den själv vid lämpligt tillfälle"⁵.

De unga poeternas skapande var just ett sådant försök att lossa denna munkavle. Redan deras tidiga, omfångsrika skönlitterära och skarpsynt litteraturkritiska produktion signalerade klart, att en ny grupp av författare höll på att träda in på den litterära arenan. Medan de föregående generationerna anklagades för eskapism, överdriven symbolism och flykt från den sociala verkligheten, tog Generation 68:s poeter upp kampen mot den officiella ideologin och retoriken. I sina verk kritiserade de å ena sidan de element (bl.a. propagandan och censuren) som under lång tid bidragit till förslamningen av litteraturutvecklingen, å andra sidan angrep de de intellektuellas "dubbelmoraliska" sätt att förhålla sig till detta. Utgångspunkten för dem har alltså varit att protestera, att göra uppror mot "dubbeltänkandet" och den förljugna verkligheten. Otvivelaktigt fanns det åsiktsskillnader mellan deras författarskap, liksom olika litterära förebilder och olika poetiska "strategier", men dessa skillnader grundade sig framför allt på olika konstnärliga uppfattningar, medan tyngpunkten för dem alla låg i de etiska frågeställningarna: övertygelsen om att varje författares främsta uppgift är att aldrig dölja sanningen, att med största möjliga klarhet skildra verk-

⁴Stanisław Barańczak, *Munkavlen och ordet. Om litteraturen i vårt land på 70-talet*, [övers. av M. A. Packalén], NOWA 1980, s. 3-4.

⁵Ibidem.

ligheten utan förljugenhet, att äntligen avstå från alla grumliga omskrivningar och anspelningar och i stället tala direkt.

Detta kan ju se ut som en olöslig motsättning: att "tala direkt" motsäger ju på sätt och vis poesins hela väsen. Givetvis handlade det om att tala direkt i moraliskt avseende, även om dessa poeter valde ett så "opoetiskt" stoff till sina dikter som tidningsspråket. Det nya och för Generation 68 utmärkande var nämligen, utöver den etiska dimensionen i deras författarskap, framför allt sättet att angripa massmedias språk — det s.k. *nowo-mowa*, vilket var en översättning av och anspelning på Orwells *new-speak*. Som bekant kan språk som kommunikationsmedel innehålla olika element, alltefter avsändares intentioner. Med *new-speak* menas alltså ett på olika sätt förfalskat språk med vars hjälp avsändaren försöker förfalska en given verklighet i sina mottagares ögon. Syftet med detta är att manipulera mottagarens medvetande på det sätt som gagnar avsändarens avsikter, men det är inte därigenom det största problemet uppstår. Här rör det sig snarare om det ögonblick när mottagaren upptäcker disproportionen mellan den verklighet som massmedia lägger fram med hjälp av *new-speak* och den objektiva, empiriskt existerande verkligheten. Det är då som *new-speak*, utöver en lingvistisk aspekt också får en etisk sådan. Då blir *new-speak* ett medel som används i syfte att genom det på förhand preparerade och förfalskade språket nå människor på ett psykologiskt plan. Eftersom språket har en så oehört viktig funktion vid skapandet av individens och hela samhällets psyke, leder denna användning av det falska i stället för det riktiga språket till en förfalskning eller åtminstone en viss urspårning av hela det sociala medvetandet.

Förfalskningen och devalueringen av massmediaspråket är ett ständigt ledmotiv i Generation 68:s verk. I viss mån återspeglar detta den allmänna litterära diskussionen, som under 1960- och 70-talet ventilerar-

de vissa delar av den strukturalistiska teorin. Litteraturteoretikern Janusz Sławiński, som införde begreppet "Det suspekta språket"⁶ (betecknande den kritiska inställningen till språkets determinativa roll i förhållande till dess användare) gav utgångspunkten för Ryszard Krynickis 1971 publicerade artikel "Finns det redan en lingvistisk poesi?"⁷. I den lade han fram ett slags programförklaring, som beskrev den nya generationens inställning till språket: "Det suspekta språket" höll på att bli "Det hotade språket". Förutom att ha en kommunikativ funktion kan språket nämligen också lätt bli ett medel med vars hjälp staten kan manipulera medborgarna. En i *new-speak* formulerad bild av verkligheten som tydligt avviker från de realiteter som är kända för alla, kan resultera i att all officiell information ifrågasätts. För att undvika att utsätta sig för språklig manipulation borde språket (särskilt *new-speak*) därför ständigt granskas och misstänkas.

När man idag försöker rekonstruera de kulturella och litterära händelserna under 1970-talet måste man hålla i minnet följande viktiga faktum: nämligen att de medvetna polska intellektuella då försökte organisera det litterära och kulturella livet efter ett mönster som var i högsta grad inofficiellt. Från 1976 blev utgivningsmöjligheterna starkt inskränkta. Två av Generation 68:s medlemmar, Stanisław Barańczak och Ryszard Krynicki fick dela samma öde som många andra polska oppositionella författare: de kom att för många år framöver omfattas av totalt publiceringsförbud. Julian Kornhauser och Adam Zagajewski blev inte lika hårt ansatta och – framför allt Kornhauser – kunde publicera sig officiellt. En sådan situation ställer naturligtvis varje författare inför

⁶Janusz Sławiński, "Próba uporządkowania doświadczeń", [i:] *Z problemów literatury polskiej XX wieku*, T. 3, Warszawa 1965, s. 270-271.

⁷Ryszard Krynicki, "Czy istnieje już poezja lingwistyczna?", *Poezja* 1971, nr 12, s. 47-51.

ett viktigt val: att skriva i överensstämmelse med sitt eget samvete och därigenom inte nå ut annat än till en ganska liten läsekrets, eller att göra vissa medvetna eftergifter och begränsningar, och därigenom kunna påverka en bredare publik. På grund av den rådande situationen började Barańczak och Krynicki efter 1976 ge ut sina verk utomlands eller på inofficiella förlag, med den påföljden att de blev svåråtkomliga för de polska läsarna. Så gjorde i viss mån också Zagajewski, i motsats till Kornhauser som konsekvent uppträdde i de officiella polska litterära sammanhangen. Detta innebär dock inte, att han eller än mindre Zagajewski undgick alla problem med censuren.

Oberoende av de yttre faktorerna fortsatte Generations 68:s poeter sin kamp för vad de själva kallade en "estetisk försoning med verkligheten"⁸: genom att opponera mot vissa aspekter av den utomlitterära verkligheten kämpade de mot en förfalskad bild av denna verklighet, en bild som dagligen serverades av landets massmedia. Särskilt viktig var denna oppositions dubbla karaktär, att å ena sidan ge uttryck för en yngre generations kamp mot ett äldre förstelnat system, å andra sidan att i sina verk föra fram ett ideologiskt engagemang. Ett viktigt poetiskt grepp är därför den medvetna stilisering som utgår från det offentliga anförandets "poetik", d.v.s. det förljugna tidningsspråkets, de politiska parollernas eller de officiella kommunikeyernas språk. Det är viktigt att framhålla att dessa poeter, när de väljer ett så "opoetiskt" språk som det massmediala, har för avsikt att spela ut detta språk mot poesins språk. Det väsentliga är alltså inte själva citatet (oftast en tidningsrubrik eller en propagandaparoll), utan det konsekventa poetiska spelet med språket i syfte att avslöja det absurda i det officiella språkbruket. Genom detta spel försöker de i sina dikter inte bara att avslöja ett visst tänkesätt utan också, med hjälp av olika poetiska grepp, att påvisa den

⁸Jfr *Du måste vittna*, op. cit., s. 9.

inneboende falskheten i detta tänkesätt. I en av sina dikter skriver Krynicki:

Om man vill skriva en modern dikt
räcker det att från en slumpmässigt vald pappersbit med tryck
(t.ex. en tidning, en affisch som förändras allt efter konjunkturen,
en lärobok, en kungörelse, en nekrolog,
en angivarskrift, en varning, en ordningsföreskrift nr 3, en katekes,
eller en viss civilklädd herres legitimation)
skriva av [...] ett valfritt fragment.

*Om man vill skriva en modern dikt*⁹

I dessa dikter är ironin det viktigaste instrumentet för att föra fram samhällskritiken. Man måste hålla i minnet att Generation 68:s poesi försöker undvika allt patos, därför är ironin, som oundvikligen uppstår vid den sortens konfrontation mellan officiella texter och normalt språk det effektivaste medlet för demaskeringar och förlöjliganden, som t.ex. följande dikt:

Problemet vad man ska göra med gamla
tidningar – tycks nu vara löst.
En amerikansk
forskare, dr David Dinius, har genom försök visat, att
tidningar blandade med soja, vitaminer o.d. blir
ett utmärkt foder
för kor [...] en
amerikansk ko
kan konsumera över 80 sidor
skurna i remsor, per dag, oavsett vilket språk
tidningen är skriven på.

R. Krynicki, *Nytt foder*¹⁰

⁹*Aby napisać wiersz współczesny*, tolkning: M. A. Packalén.

¹⁰*Nowa pasza*, tolkning av Lennart Ilke, som jag härmed vill tacka för att han ställt både den här och andra i min artikel citerade tolkning av Generation 68:s dikter till mitt förfogande.

Detta innebär inte att man med hjälp av ironin avskärmar sig från känslan av ansvar eller distanserar sig från den beskrivna verkligheten. Tvärtom är Generation 68:s dikter fyllda av återhållen eller rentav öppen bitterhet och vrede. Över detta dominerar dock en sarkastisk ton som får de polska existentiella absurditeterna – särskilt för den som kan dechiffrera koden – att framstå ännu tydligare:

Att tala ett språk där ordet "säkerhet"
framkallar skräckrysningar, ordet "sanning" är
namnet på en tidning, ordet "frihet" och
"demokrati" ingår i polischefens
kompetensområde;
hur kommer det sig att vi börjat
roa oss med detta? Med dessa ordlekar? Med dessa vitsar,
felsägningar, förvrängningar,
med denna lingvistiska dikt? [...]

S. Barańczak, *N.N. börjar ställa sig frågor*¹¹

Betecknande för dessa poeter är också det medvetna språkliga arbetet med ordens respektive frasernas tvetydighet eller mångtydighet. Genom en originell lek med språket försöker man placera givna ord eller fraseologiska uttryck i helt oväntade semantiska sammanhang. Paradoxalt nog är det just på den punkten svagheten i deras dikter ligger, sett ur ett mer internationellt perspektiv: många språkliga nyanser är praktiskt taget oöversättliga till andra språk. Samtliga poeter har en rikt utvecklad fonisk konstruktion av sina dikter. Till de mest använda poetiska greppen hör upprepningen av såväl olika ljud (alliterationer, paronomasier o.d.) som lexikala och syntaktiska enheter, där ett eller flera element upprepas i olika kombinationer genom hela dikten. Här är

¹¹*N.N. zaczyna zadawać sobie pytania*, tolkning: Per Arne Bodin och Jan Nyberg, [i:] *Du måste vittna*, op. cit., s. 83.

ett av många exempel på den för Generation 68 så karakteristisk språkliga leken:

Papper och aska, två motsägande bekännelser
 som rör samma eld; de kommer att säga: *det är klart,
 som en dag, som en dagstidning, som en dagbok,*
 en trasslig och tovig härva
 i en vattenpöl, nej, i en spegling av landets nyheter (*det
 goda*) och världens (*det onda*); du brände din dagbok mitt i
 natten; *det är bortom allt tvivel*, kommer de att säga, *trots
 att den är tilltrasslad, är den oföränderlig,*
tovig dock oändlig, av avfall men enligt avtal;
 du trasslar in dig i dina bekännelser,
 de hoprullade bladen, lika svarta
 som de tidigare var rena; de kommer att säga:
det är rakt och riktigt,
*som en tråd, som en taggtråd, som ett tryck —
 i tidningen;*
 bränn och skrynkla till pappret, lågan, askan,
 midnattstimmen i en enda förkolnad blyt
 i olycksfallskrönikan,
 de kommer att byta ut stressens gift mot pressens gift
det är ju logiskt, kommer de att säga, *en självspilling,*
han spillde ju på sig

S. Barańczak, *Papper och aska, två motsägande bekännelser*¹²

Som vi ser, har vi här upprepningar av alla slag, både på den foniska nivån (t.ex. *tråd-taggetråd-tryck; trasslig-tovig*) och den lexikaliska (t.ex. *dag-dagstidning-dagbok*) samt syntaktiska parallellismer (bl.a. *trots att den är tilltrasslad, är den oföränderlig, tovig dock oändlig, av avfall men enligt avtal* eller det ständigt i dikten återkommande uttrycket *de kommer att säga*). Dessutom det helt absurda "förtydligandet" av ordet "självspilling" som visar hur van man är vid att använda vissa ord eller uttryck utan att fundera vad de egentligen betyder eller — ännu viktigare — vad man, genom att lyfta upp dem ur texten eller betona dem på ett särskilt sätt, kan få dem att betyda. Det finns många sådana

¹²*Papier i popiół, dwa sprzeczne zeznania*, tolkning: M. A. Packalén.

exempel i Generation 68:s diktverk, där just upprepningarna och parallellismerna fyller en synnerligen viktig funktion. Genom att ständigt och medvetet upprepa vissa formuleringar och vändningar använder sig dessa poeter av ett slags "språklig mimikry" genom vilken de "låtsas" anpassa sitt poetiska språk till de officiella språkliga stereotypierna, medan de i själva verket har helt andra, på detta sätt dubbelkodade etiskt-kritiska syften med sina texter. Denna "språkliga mimikry" är särskilt typisk för Barańczaks dikter: många av dem är uppbyggda enligt ett s.k. traditionellt vers- och strofmönster vilket lätt kan ge ett intryck av viss banalitet. Man måste dock hålla i minnet att denna användning av en så konventionaliserad form som t.ex. en sång i dessa dikter har samma syfte som parafrasering av de politiska parollerna. Och avsikten är, som redan påpekats, att avslöja och att ta upp kampen mot den etablerade och stelnade schablonen. Det är inte svårt att se att formen i just sådana dikter står i en tydlig kontrast till dess ideologiska innehåll, som t.ex. i följande dikt:

Bäst att inte säga nåt – din tunga blir så trött och slak
och den är ju en viktig sak,
när du med glädje sjunga skall;

och räta ej på ryggen – det är ett farligt sätt,
nån kosta kan förskjutas, det händer alltför lätt,
nej fortsätt nedböjd som förut och arbeta för tre;

och andas ej för fritt, min vän – ty mellangärdet, det
kan lätt ta skada, vad jag vet,
och där skall ju ditt skratt ta fart

S. Barańczak, *På det att det inte skall gå dig illa*¹³

Både i den här och i andra liknande dikter dominerar naturligtvis

¹³ *Żeby ci czasem nie zaszkodziło*, tolkning: Lennart Ilke.

ironin och sarkasmen men det finns också en annan viktig faktor: den traditionella versformen och genre-stiliseringen tillåter berättaren i dikten att ta på sig en genomsnittsiakttagares roll, som genom att se allting så att säga från sidan och åberopa de färdiga och triviala slagorden, samtidigt befrias från plikten att värdera. Det språkliga spelet och det paradoxala orsaks- och verkanssammanhanget, förstärkt av de ironiska konklusionerna, avslöjar situationens alla absurditeter:

[...] Hang on You haven't got it
so bad Poets are killed here
sometimes Someone, admit it,
must listen to the poet
someone obviously does hear [...]

That big hand on your voice-box
We'll grant it's got you choking
However, in an iron vice
Truths are easier to revise
for a soul set wavering [...]

S. Barańczak, *A song from behind the right wall. European version*¹⁴

Även om just den typen av "traditionella" dikter är mest typisk för Barańczak, är både han och hans generationskolleger inställda på att i det polska språket konsekvent spana efter och att avslöja alla banaliserade schabloner och stela klichéer. Jerzy Bralczyk, forskare i det polska propagandaspråket, påpekar den stora vikt som läggs vid sådana klichéers "magiska" funktion: "[...] en given formulering blir ett slags benämning, en överenskommen signal eller ett lösenord som meddetsamma riktar mottagarens uppmärksamhet i en önskvärd riktning eller

¹⁴*Piosenka zza prawej ściany*, tolkning: Chris Zielinski, [i:] "Poetry World", No. 2, Anvil Press Poetry 1988, s. 21-22.

väcker önskvärda associationer"¹⁵. Här måste man betona, att just i de dikter som direkt handlar om språket och dess olika dimensioner och andra som handlar om *new-speaks* sätt att påverka dagens författare och även "vanliga" människors relationer till varandra, framträder ett tydligt moraliserande drag som är helt nytt. Så står det t.ex. i en av Barańczaks dikter:

Hänryckta av den kollektiva entusiasmen
 över det historiska ögonblicket, som oftast bygger på
 att avslöja och som varnande exempel straffa någon,
 som inte låter sig ryckas hän
 av den kollektiva entusiasmen,

överträffar
 folk
 otvivelaktigt sig själva [...]

S. Barańczak, *Den kollektiva entusiasmen*¹⁶

I Krynickis dikt "Om jag tvingas" får denna ständiga rädsla för det nya falska språket, med vars hjälp staten så effektivt kan manipulera medborgarnas medvetanden, en helt annan tragisk dimension:

Om jag en dag måste ropa
 "Länge leve Polen!"

– vad blir jag då tvungen att använda för språk?¹⁷

En annan vanlig typ av stilisering är den litterära allusionen. Generation 68:s poeter anspelar ofta i sina dikter inte bara på de inom

¹⁵Jerzy Bralczyk, "O języku propagandy politycznej", [övers. av M. A. Packalén], [i:] *Współczesna polszczyzna*, Warszawa 1981, s. 351.

¹⁶*Zbiorowy entuzjizm*, tolkning: Lennart Ilke.

¹⁷*Jeżeli przyjdzie*, tolkning: Lennart Ilke.

den europeiska litteraturhistorien kända litterära verken, utan också på det inhemska kulturella arvet. I detta sammanhang är de ständigt återkommande alluderingarna på skilda polska romantiska författare (bl.a. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki) av synnerligen stor betydelse. Syftet med detta är i båda fallen att visa hur nutidsmänniskans etiska värde sjunkit, men även hur poeterna avsiktligt distanserar sig till de inom den polska kulturhistorien mycket levande romantiska traditionerna, som förlorat i kraft i våra "oromantiska" tider.

De språkliga stiliseringarna i Generation 68:s litterära verk utgör bara en dimension av deras poetik. Just däri att poeterna inom Generation 68 flyttar tyngdpunkten i sin diktning från en rent språklig till en mer etisk hållning skiljer de sig från andra polska efterkrigsförfattare. Den språkliga leken är ju starkt underordnad det semantiska innehållet, som i denna poesi oavbrutet kretsar kring vissa existentiella begrepp. Detta har sin grund i det faktum att huvudtemat i Generation 68:s verk är människans meningslösa existens i det moderna civiliserade samhället. Den polska socialpolitiska verkligheten anno domini 197... tvingade henne ofta att "välja sida": antingen att tala öppet och genom detta hamna i en politisk riskzon eller att blunda för vissa obekväma sanningar. Det är inte svårt att förstå, att valet inte alltid är helt enkelt. I följande dikt av Kornhauser försöker det lyriska jaget, som här representerar den "vanliga" polska medborgaren från denna tid, att få klarhet i detta moraliska dilemma:

jag vet inte men borde jag veta
 när andra inte heller vet
 jag säger inget men borde jag säga något
 när andra inte heller säger något
 jag bryr mig inte om men borde jag bry mig
 när andra inte heller bryr sig
 jag förstår inte men borde jag förstå
 när andra inte heller förstår

jag är inte förtvivlad men borde jag förtvivla
 när andra inte heller förtvivlar
 jag är de andra

J. Kornhauser, *Spelet*¹⁸

Denna existentiella schizofreni präglade på många sätt hela Generation 68:s författarskap. Men det handlade också om en förlorad tro, inte bara i en religiös mening, utan en tro på "alla slags gudar", ett misstroende som leder till att den nutida människa förlorar sitt andliga fotfäste. Otaliga är de diktverk som behandlar denna etiska relativism och den existentiella oron, som inte sällan kamoufleras av den för dessa författare så påtagliga ironiska distansen. Som en av Adam Zagajewskis dikter uttryckte det:

Min sjukdom
 är den plötsliga omvändelsen
 Guden i denna religion
 är alltför blyg
 han samlar frimärken
 och har sina favorithjältar
 Bekännelsen i denna religion
 är svår och oklar
 även för de nyfrälsta
 som begeistras mest
 av den strålande mildheten i vitt [...]

*Sjukdom*¹⁹

De i Generation 68:s verk ständigt återkommande motiven (förutom nyckelorden *språk, litteratur, poesi*) *sanning, ansvar, frihet* etc. samt *krig, själslig fångenskap, dubbelmoral* och *opportunism* visar i vilken hög grad de tar till sig inte bara existentiella utan även etiska

¹⁸*Gra*, tolkning: Lennart Ilke.

¹⁹*Choroba*, tolkning: Lennart Ilke.

frågeställningar. Detta kommer särskilt fram i den tydliga relation mellan det lyriska jaget och den lyriska hjälten som finns i diktverken. Den lyriska hjälten är oftast det lyriska jagets *alter ego* och framställs som en "grå" person, en genomsnittspolack som representerar den polska intelligentian. Samtidigt betraktar han sig själv som talesman för den anonyma polska "gråa" massan av vanliga löntagare. Denna lyriska hjälte ställs inför följande etiska val: att i medvetande om den polska verklighetens absurditeter antingen acceptera den bild av situationen som dagligen serveras av statliga massmedia eller att vägra befatta sig med den. Det tragiska är att hans moraliska feghet resulterar, antingen i ett opportunistiskt *modus vivendi* eller i något slags själslig verklighetsflykt. Den desillusionerade och resignerade lyriske hjälten möter man i många verk, som t.ex. i denna dikt:

Staden är en väntsal där du dagligen dör
 i den vedervärdiga blundarsjukan [...]
 i matsalens hårda mage ljuger du anger du
 och förråder dina vänner
 Du är inte hungrig men ändå inte mätt
 du är inte hederlig men ändå inget svin [...]

A. Zagajewski, *Staden*²⁰

Eller i denna "opportunistens katekes" av Julian Kornhauser:

Varför pladdra så mycket, och skriva,
 skapa långa ormar av meningar, bygga
 metaforer, välja ord och begagna sig
 av raffinerade formuleringar, när det ändå
 är klart, att sanningen finns på båda

²⁰*Miasto*, tolkning: Lennart Ilke.

sidor [...]

J. Kornhauser, *Målet*²¹

Alla dessa dikter tar i själva verket upp – *explicite* eller *implicite* – samma problem: den existentiella frågan vem är jag, som i praktiken koncentrerar sig runt problemet *hurdan ska jag vara*. Eftersom Generation 68:s poesi är i hög grad den "gråa" människans och det vardagliga livets poesi, där symboler ofta medvetet ersätts av konkreta ting hämtade ur den polska "gråa" verkligheten, har den grundläggande frågan sitt konkreta och till och med rätt så banala svar i sin konkretisering av lösenordet: identitetsbeviset (*dowód tożsamości*), med andra ord det för varje polske medborgare obligatoriska identitetskortet:

Thirty-three years,
a gradual thinning out of thatch and thoughts,
his heart irregularly thumping at the wall
of an identity card (who am I? who?), eyes
bloodshot. At the age of thirty-three
he's only reached the rank of private in the reserves [...]

S. Barańczak, *N.N. comes to the conclusion that he finds it hard to be surprised*²²

Genom att använda *identitetsbeviset* såsom nyckelord gör Barańczak och även andra poeter inom Generation 68 en polarisering mellan den vanliga medborgarens administrativa (formella) bekräftelse av hans existens och hans eget jag. Det formaliserade, byråkratiska jagets dominans över den individuella och till och med den sociala tillvaron, leder i grund och botten till anonymitet: i ett sådant samhälle riskerar varje

²¹Cel, tolkning: Lennart Ilke.

²²*N.N. dochodzi do wniosku, że trudno mu się dziwić*, tolkning: Chris Zielinski, *op.cit.*, s. 10.

enskild människa att i första hand bli en i den stora massan snarare än en individ. Denna envisa påminnelse om den egna identiteten är följden av det ständiga hotet mot den individuella existensen. Samtidigt tvingas individen av de objektiva omständigheterna till – av ren självbevarelse-drift – en intellektuell verklighetsflykt:

[...] that, by blocking his ears as well, he doesn't notice when someone says 'mass happiness' instead of 'man's happiness' – and that he tries to melt into that mass unity, that easy credibility, easy passivity, that credulity; even though the unity is only feebly disputed by his dual eyes, ears, lungs, hands, and cerebral hemispheres; [...]

S. Barańczak, *N.N. comes to the conclusion...*²³

Men denna flykt från verkligheten leder också till ett ständigt ifrågasättande av och samtidigt sökande efter sitt eget jag:

En dag beslutade jag
att ta reda på vem jag är
Jag läste igenom mina brev
och lyssnade till min röst
Jag tog av mig alla utmärkelser
och returnerade hedersbetygelserna
Identitetskortet tappade jag bort
och mönstringsboken
där jag fanns avbildad på foto
med Karonsslanten på tungan
Detta är priset för färden
över lojalitetens flod [...]

A. Zagajewski, *En dag bestämde jag mig för att ta reda på vem jag var*²⁴

²³Ibidem.

²⁴*Pewnego dnia postanowiłem się dowiedzieć kim jestem*, tolkning: Len-nart Ilke.

Den själsliga flykten innebär dock samtidigt att man avhåller sig från att ta ett ansvar. Generation 68:s poesi gav inte bara en kritisk bild av denna företeelse utan också en djup övertygelse om att man måste motsätta sig den officiella ideologin, som genom massmedia dagligen höll på tränga in i folks medvetande. Denna situation bar alla tecken på den klassiskt tragiska konflikten, där varje val leder till inre konflikt. I den här poesin gick tragiken ut på att individen blev medveten om sin kreativa impotens, d.v.s. sin egen oförmåga att kunna förbli trogen sina etiska värderingar och normer. Denna politiskt medvetna människas existentiella klyvning styrde henne in i en moralisk återvändsgränd. Under sådana omständigheter verkar inte ens kampen för idealen vara möjlig då ju den sortens ansträngningar snarare väcker hänskratt än uppskattning. Men trots det kan man försöka att leva upp till de moraliska värderingar som Generation 68:s poeter blottlade i sina verk — detta gäller inte minst alla dem som är "folkets samvete": poeterna och författarna. Därför kan man idag tillskriva Generation 68 ett motto som härstammar från en av Adam Zagajewskis dikter och vars innehåll redan har hunnit bli klassiskt genom att ofta bli citerat vid återopandet av 1970-talspoesin:

[...] kom ut ur din kokong spräng hinnorna
 hämta andan från de djupaste luftlagren
 och med syntaxen i gott minne säg
 sakta sanningen det är din uppgift i vänster hand
 bär du kärleken och i höger hatet

*Sanningen*²⁵

Naturligtvis kan imperativet *säg sanningen* verka onödigt patetiskt, det är t.o.m. lätt att få just ett sådant intryck av Generation 68:s poetiska program när man idag sitter med facit i handen. Det har nu

²⁵Prawda, tolkning: Lennart Ilke.

gått ungefär tjugo år sedan. Barańczak, Kornhauser, Krynicki och Zagajewski publicerade sina första diktsamlingar och litteraturkritiska verk. Både den politiska utvecklingen och själva *new-speak* har sedan dess genomgått många olika faser. Detta gäller också Generation 68:s historia: från ungefär 1975–1976 började den poetiska och sociala polariseringen bland dess medlemmar. Händelserna 1980–1981, d.v.s. bildandet av fackföreningsrörelsen Solidaritet, den korta tiden av politisk och kulturell frihet och införandet av krigtillståndet i slutet av 1981, med den nya politiska åtstramningen som efterföljd – blev en naturlig slutpunkt för Generation 68:s verksamhet. Barańczak och Zagajewski bor numera i USA respektive Frankrike, Kornhauser och Krynicki är kvar i Polen. Idag vore det naturligtvis omöjligt att försöka gruppera dem under någon gemensam nämnare. Liksom alltid när man har med en litterär generation att göra, har de för längesedan passerat den gräns vid vilken man inte längre talar om en grupp, utan om poetiska individer. I vilken grad deras författarskap kommer att inta en plats i den polska litteraturhistorian får framtiden utvisa. Just nu ter det sig naturligare att fråga vilken roll Generation 68:s nästan tioåriga litterära verksamhet har spelat i den polska nationella kulturen och – vilket jag finner särskilt väsentligt – på vilket sätt denna gruppering återspeglar de mest karakteristiska nationella drag som faktiskt fortfarande finns inkodade i det polska medvetandet, oberoende av alla politiska förändringar. Med andra ord: finns det något universellt polskt i Generation 68:s etiska imperativ, något som fortfarande lever, eller är de redan inaktuella, utan annat än ett litteraturhistoriskt värde för kommande generationer?

Utan tvivel lyckades poeterna inom Generation 68 fylla det litterära tomrum som var resultatet av konfrontation mellan den reella och den i den officiella retoriken beskrivna polska verkligheten. De utgick ju från

övertygelsen att en yttre förljugenhet för eller senare leder till en inre mänsklig förljugenhet. Som jämförelse kan man här tänka på myten om Perseus: när denne gav sig i väg efter Medusas huvud, lyckades han med sitt företag bara tack vare att han i stället för att titta på det, vilket ju skulle få honom att förvandlas till sten, riktade blicken på dess avbild i sin egen sköld. På ett liknande sätt insåg dessa poeter, att det enda sättet att bekämpa den negativa verkligheten var att anfälla dess åter- spegling i *new-speak*, d.v.s den skeva bilden av verkligheten som den polska "framgångspropagandan" dagligen serverade sina medborgare. När de därför tog på sig den något prometeiska rollen att tala i samhäll- lets namn såg de det officiella frasmakeriet som sin främsta ideologiska motståndare.

Samtidigt är det oundvikligt och föga förvånande att det just är denna sida av Generation 68:s poesi som snabbast devaluerats. Genom den språkliga revolutionen förberedde Generation 68:s poeter och på- skyndade (inte minst genom sitt aktiva deltagande inom den oppositio- nella rörelsen Solidaritet) den politiska revolutionen som nu har skakat den socialistiska strukturen. Fann då den språkliga revolutionen sin motsvarighet i en etisk revolution? Hur påverkade denna den "gråa" människans medvetande? Har hennes sociala situation förändrats, har hon genomgått ett moraliskt och etiskt uppvaknande i den utsträckning som Generation 68:s poeter uppmanade henne till? Det vore naivt att tillskriva denna poesi alltför stor del i detta uppvaknande. Generation 68:s verk — i likhet med de flesta poetiska verk — var alltför elitistiska för att nå en riktigt vid läsekrets, dessutom, som jag redan har betonat, var de ur en rent praktisk synpunkt (censuren, svårigheter att få verken publicerade, små upplagor etc.) svåråtkomliga för allmänheten. Samti- digt representerade deras upphovsmän enbart en liten grupp av intellek- tuella som visserligen talade i den "gråa" människans namn, men som på alla sätt var avskärmade från denna, både när det gällde social

ställning och ideologisk världsåskådning.

Utmärkande för denna posei – ur ett retroperspektiv – är att den på ett helt nytt sätt berör de specifika drag i det polska "nationella" synsättet, som så påtagligt präglas av den historiska determinismen. 1983 skrev Barańczak i en recension av den amerikanske professorn Norman Davies bok *God's Playground. A History of Poland*: "Det återstår inte många platser på jorden där de forna idealen frihet, demokrati och mänskligt broderskap ännu anses värda att kämpa för, där vårt århundrades farsoter – terrorism och organiserad lögn – förkastas som vapen och där folk ännu värderar frihet och värdighet högre än överlevnad. Om man förser dessa tankegångar med etiketten **polisk galenskap**, då betyder det också att väst har förlorat något mycket väsentligt"²⁶. Barańczak har här satt fingret på en mycket viktig sak: den skillnad som finns mellan olika värderingsnormer i Polen och – låt oss fortfarande kalla dem så – i västländerna.

Just nu verkar utgångsläget för författarna ha närmat sig det idealiska: litteraturen behöver inte längre vara ett slags ersättning för politiskt tänkande, sociologisk pejling eller engagerad publicistik. Den kan nu reagera på verkligheten utan några som helst begränsningar, den kan fritt välja sina hjältar, utan att behöva känna tvånget att tala i den "gråa" människans namn. Nu är det alltså officiellt tillåtet att tala sanning och individen kan på nytt känna sig som medlem i sitt eget samhälle, med rätt till sitt eget jag. Men är det så enkelt? Hittills har de historiska händelserna i Polen nästan alltid bestämt förhållandet mellan författaren (poeten) och folket och ofta upphöjt honom till rangen av profet och lärare. Det är alltid lättare för en författare att skriva när skrivarens roll och uppgift är klara och målinriktade. Idag

²⁶Stanisław Barańczak, "Polen – alla nationers Kristus?", [övers. av Lennart Ilke], *Dagens Nyheter*, 6/4 1983, s. 4.

har alla sociala roller skakats om och det tar tid att få de rätta proportionerna på saker och ting. Generation 68:s poeter stred om det etiska uppvaknandet i en verklighet som inte inbjöd till annat än förljugenhet. Den dåvarande verkligheten kunde dock på sätt och viss rättfärdiga den "gråa" människans "oetiska" – ur deras moraliska normer sett – beteende: det faktum, att staten lurade sina medborgare ledde i praktiken till att medborgarna lurade staten. I dagens situation ska individen utgå från övertygelsen, att det nu är ärlighet som råder. "Framgångspropagandan" ersätts med "ärlighetspropagandan". Vem är det då som ska bestämma ärlighetskriterierna? Räcker det med själva vetenskapen om att man kan säga sanningen utan att vänta sig olika slags repressalier? Allting tyder på att den etiskt sett "gråa" människan har vaknat, åtminstone vad gäller det politiska medvetandet. Men den objektiva verkligheten har inte ändrats speciellt mycket: fortfarande har man i Polen en "grå" folkmassa, en krånglig byråkrati och en ekonomisk kris. Det vore dessutom naivt att tro att språket aldrig mer kommer att korrumpas av makten. Allt detta framkallar olika beteende- och levnadsmönster. Maria Janion, professor i polsk litteraturhistoria, undrar ironiskt i sina tankar kring den polska patriotismen om det faktiskt inte förhåller sig så, att polackerna hellre vill dö för sitt land än leva för det²⁷. Den nya situationen, med många utvecklingsriktningar och nya möjligheter på alla områden kräver kanske ett ännu större ansvar av individen för det egna valet än förr. Adam Michnik, en av "Solidaritets" ledande oppositionella, som idag är parlamentsledamot och chefredaktör för Östeuropas första och största fria dagstidning²⁸,

²⁷Maria Janion, *Wobec zła*, Warszawa 1989, s. 32.

²⁸*Gazeta Wyborcza*.

svarar i en intervju för *Dagens Nyheter*²⁹, på frågan om den intellektuelle inte måste avstå från politisk makt för att inte behöva köpslå med sina principer, att "[...] en intellektuell passar bättre på torget än vid kejsarens hov. Men vi lever i en speciell tid och var och en av oss måste fråga sitt samvete om vilken väg som är den riktiga"³⁰.

Som vi ser, är det i dagens läge fortfarande berättigat att återropa Generation 68:s etiska uppmaningar. Även om deras dikter på grund av sin språkliga dimension är starkt tidsbundna, kan man i dem också se ett universellt lyriskt drag. Dessa poeter fullföljer nämligen också de litterära traditioner som tar upp det uråldriga motivet om kampen mellan det Goda och det Onda, när de i sina dikter utkämpar striden om den "gråa", d.v.s. etiskt "färglösa" människans själ. Generation 68:s poesi varken är eller har varit någon visionspoesi. Däremot var den i sina försök att skapa ett slags modern moralisk "positiv hjälte" i högsta grad normativ. Utöver den konkreta, verklighetsbundna problematiken finns det dock en existentiell och metafysisk sfär som täcker även andra tider och länder, såväl i öst som i väst. Denna universella och tidlösa dimension utgör Generation 68:s poesis största värde. Samtidigt förmår dessa författarskaps direkta polska anknytningspunkter placera Generation 68 som ett bärande traditionsled i den nationella kulturen, en kultur som ständigt konfronteras med nya historiska svängningar.

Häri ligger också svårigheten för den moderna polska poesin, den nämligen, att ständigt söka hemorts rätt i den förändrade verkligheten. Få författare kan motstå frestelsen att genast kasta sig in i denna verklighet med sin penna och väl är det, ty att vänta med det omedelbara

²⁹"Frihet viktigare än revanch" [Adam Michnik i ett samtal med Arne Ruth och Maciej Zaremba], *Dagens Nyheter*, 3/4 1990, s. 22.

³⁰Ibidem.

vittnesmålet tyder snarare på tandlös tidsbundenhet, än universell tidlöshet. Oavsett om man vill eller ej, kommer dock med all sannolikhet just de tidlösa värdenormerna i de litterära verken att bestämma den polska kulturens styrka, eller för att uttrycka det med en av de yngre polska poeterna:

Jag förmodar att vissa poeter
 på sistone slutat skicka sina dikter till tidningarna.
 De tänker säkert: vi väntar
 tills allt lugnar ner sig
 tills det går över för dem (tidningarna)
 och de andra (poeterna) denna barnsjukdom
 medborgaranda
 eller vad det nu ska kallas.
 För det går över.
 Läsarna kommer att få nog,
 redaktörerna kommer också att tröttna, och till slut
 kommer de till oss igen.
 Och då ska vi öppna byrålådorna
 och ta fram våra
 Eviga Värden
 som just därför att de är eviga
 nu lugnt
 kan vänta.

Piotr Sommer, *Enligt Brecht*³¹

³¹Według Brechta, tolkning: Lennart Ilke.